

Ugrai János

Szellemi egérutakon

*A Zempléni Múzsza neveléstörténeti hagyományai,
avagy a túlélés rejtélye Sárospatakon*

Szinte minden tényező az ellen szólt, hogy Sárospatak évszázadokon át megtartsa szellemi centrum státusát a vidék Magyarországon. Az ilyen kicsiny, gyengén iparosodott és polgárosult, heterogén felekezeti összetételű városkák rendszerint nem arra születnek, hogy közel fél évezreden keresztül fenntartsák, s időről időre megerősítsék iskolavárosi szerepüket. A település környezetének gazdaság- és társadalomföldrajzi sajátosságai is hasonló irányba mutatnak. Bár a tokaji borvidék közelsége, s a nem túl forgalmas, de azért mégis csak meglévő, közeli kereskedelmi útvonalak metszéspontja talán alakíthatta volna másként, de valójában sosem vált Patak a környék igazán fontos gazdasági szereplőjévé. Hiába fekszik a település Debrecen és Kassa között épp félúton, ha mindkét nagyvárost meglehetősen nehézkes a Bodrog partjáról megközelíteni. Ugyanakkor Sárospatak tőszomszédságában legalább két olyan körzet helyezkedik el (a Bodrogköz és a Hegyköz), amelyek zárványként fejlődve hagyományosan konzerválták az elmaradott viszonyokat. Miközben keletre a jóval nagyobb tekintélyű Debreceni Református Kollégium partikula hálózata korlátozta a pataki kollégium befolyási övezetének kiterjesztését, északra, északkeletre az egyszerre több felekezeti, nyelvi, etnikai, s mindezek eredményeként a sok-sok kulturális határ tagolta szét a szomszédos térséget, s tette lehetetlenné az északi terjeszkedést.

Természetesen ismerünk a hazai nevelés és iskolázás történetében is számos példát arra, hogy hasonlóan hátrányos helyzetből egy-egy kisváros egy időre kitör, s kiemelkedik a vele azonos nagyságrendű és helyzetű helységek szintjéről. Ilyen elrugaszkodásra lehetett büszke pl. Festetics György révén Keszthely és Csurgó, Tessedik Sámuel működése nyomán Szarvas, a 18. század közepén rövid ideig európai hírű bányatisztképzőnek helyet adó Selmecbánya – de említhetjük akár Mezőtúrt, Baját, Mosonmagyaróvárt is. Ezek az oktatási központtá emelkedett vidéki települések általában a kivételesen szerencsés egyszeri (kétszeri) szakasz végén visszazökkentek a nagyságuk és földrajzi fekvésük alapján őket megillető szintre, s legfeljebb másféle gazdasági lehetőségeik kiaknázásával jutottak ismét fontosabb kulturális jelentőséghez (mint pl. Keszthely vagy Magyaróvár). Ezzel szemben Sárospatak és Zemplén történetét végigtekintve azt tapasztalhatjuk, hogy túl minden viszontagságon a kollégium, majd a belőle kinőtt, azzal hol szorosan szövetkező, hol pedig konkuráló önálló tanítóképző nemcsak a város, hanem egész Zemplén (továbbá Abaúj, Torna, Szabolcs, Szatmár, Bereg, Borsod, Gömör) szellemi életét hosszú ideje meghatározza. Sőt, Sárospatak időről időre olyan szellemi teljesítményre volt képes, amely az északkelet-magyarországi reformátusokén jóval tágabb körökben is, adott esetben országosan is meghatározó jelentőséget kölcsönzött az egész térségnek.

Mi lehet mindennek az oka? A rejtélyre természetesen nem mi találtunk rá először. S mivel csak a probléma ismételt felvetésére vállalkozhatunk, a megoldására nem, ezért bizonyosan nem is utóljára fogalmazzuk meg a pataki szellemiség mibenlétének kérdését. A rejtély persze attól izgalmas, hogy megválaszolásra serkenti az arra rábukkanót, még akkor is, ha tudja, hogy gondolatkísérlete valószínűleg nem lehet teljes vagy tökéletes. Így hát a probléma vázolója után magunk is bátorkodunk *egyfajta* válasszal előállni – talán ösztönözzük, elősegítjük ezzel mások próbálkozását a megoldás keresésére, miközben egyúttal hozzájárulunk az évfordulás ünnepét ülő folyóiratunk szellemi tradícióinak feltérképezéséhez.

Azt állítottuk, hogy időről időre születtek olyan kimagasló törekvések, szellemi teljesítmények, s érvényesültek olyan meghatározó személyiségek a pataki kollégium történetében, amelynek eredményeként rendre kitört a város az őt elvileg megillető sorból. Ezek a fordulópontok egyben valódi sorsfordítók is voltak a település és intézménye(i) életében, hiszen mindig valami nagy kataklizmára adott válaszként, sikeres megoldásként jelentek meg. Egérutat jelentettek egy nehéz helyzetből, s így olyan eredmények születhettek, amelyekre aztán a következő generációk sora hivatkozhatott büszkén.

A főként a Melanchton tanítványának, Balsaráti Vítus Jánosnak és Szikszai Fabricius Balázsnak köszönhetően a 16. század közepén megalakult kollégium életében az első nagy kihívást, s az arra adott, úttörő jelentőségű, máig meghatározó válaszokat az 1640–50-es évekre tehetjük. A nemzetközi hadi és diplomáciai, valamint a hazai politikai színtéren egyaránt nagyon rosszul alakultak az események a reformátusok szemszögéből. A harmincéves háború végén a Habsburgok – minden ellenkező remény dacára – lehetőséghez jutottak barokk-abszolutizmusuk kiterjesztésére, ellenreformációs terveik kibontakoztatására. A központosítás eredményeként a Birodalom több térségében igen súlyos atrocitások jutottak a protestánsok osztályrészéül. Mindemellett hazánkban ekkoriban végleg megszilárdult a jezsuiták tanügyi pozíciója, amelynek birtokában az első egyetemet is megalapíthatták. Létükben is fenyegetve érezhették magukat az északkelet-magyarországi protestánsok – s mint a néhány évtized múlva valóban bekövetkező fejlemények (pl. gályarabság, a pataki kollégium bujdosása) igazolták, e veszélyek nagyon is valóságosak voltak. Ebben a szorongatott helyzetben részint Comenius Patakra hívása és pedagógiai koncepciójának támogatása, részint Tolnai Dali János tevékenysége jelentette a menekülés útját. Előbbi egy Európa-szerte máig elismert, a modern tömegoktatás főbb didaktikai alapelveit lefektető, számos újítást megfogalmazó és bevezető innovációt hajtott végre, s ezzel új módszertani alapokra helyezte a kollégiumi oktatást–nevelést. Utóbbi a presbiteri rendszer melletti kiállásával, valamint a puritanizmus terjesztésével az egyházi életet, s ehhez kapcsolódóan a tanítás tartalmát fogalmazta újra.

Az 1700-as évek első negyedében újabb meghatározó fordulat következett be a térség életében – ismét szoros összefüggésben a nagypolitikai fejleményekkel. A szatmári béke megerősítette a Habsburgok magyarországi pozícióját, s ezzel újra súlyos helyzetbe kerültek a hazai protestánsok. Ráadásul, mivel a Rákóczi-szabadságharc döntő eseményei koncentráltak az északkelet-magyarországi térségben, Sárospatak és vonzáskörzete kitüntetett figyelmet kapott a 18. századi ellenreformációs törekvések és a nagy uralkodói telepítések során. Ebben a helyzetben, a több évtizedes hanyattatásokat követően már az is hatalmas eredmény volt, hogy egyáltalán sikerült újraalapítani a kollégiumot. Az *articularis* helyé csak 1714-ben nyilvánított Patakon ezt követően azonban megint

1 íz éves a Zempléni Múzsza

páratlan szellemi törekvések (így például Simándi István kísérleti fizika oktatása vagy ifjabb Csécsi János bölcselete) biztosították a minőségi oktatást. A korszak kiemelkedő vívmányai közül nem felejtethjük ki az 1730-as években a tiszáninneri egyházkerület megszervezését, amely a későbbiekben fontos szervezeti kereteket biztosított a kollégium működéséhez.

A 18. század utolsó és a 19. század első negyedében újra felívelő szakaszba került a kollégium. S ismét csak közvetlen kihívásra adott összetett válaszként alakult ki a „pataki reformkor”: II. József türelmi rendeletét követően oly mértékben megnövekedett az önfinanszírozásra berendezkedett, igazi patrónus nélkül működő iskola tanulói–hallgatói létszáma, amely már fenntarthatatlansággal fenyegetett. A súlyos anyagi helyzetből újfent országos jelentőségű törekvésekkel, az északkeleti protestáns középirtokos nemesség igényeinek kielégítésével került ki a kollégium. Így hazánkban először Patakon vezették be középfokon, majd az akadémiai tagozaton is a magyar tanítási nyelvet. Ehhez kapcsolódóan Kazinczy Ferenc révén Zemplén vált az irodalmi élet és a nyelvújítás mozgalmanak központjává. Emellett a kollégiumban Kövy Sándor párját ritkító gyorsasággal és felfogásban modernizálta a jogászképzést, s ehhez hasonló rugalmassággal vezették be a tantervbe a nyugat-európai természettudományos felfedezéseket, új ismereteket. A kollégium előbb Kövy, majd a polihisztor Nyíry István révén közvetlenül kapcsolódott be az Akadémia alapításába is. Mindezeket főleg Vay József főgondnok mecénási tevékenységének köszönhetően olyan nagyszabású, a szellemi fejlődés szolgálatába állított anyagi előrelépés egészítette ki, mint a ma is meglévő kollégiumi épületegyüttes kivitelezése, a kollégiumi nyomda újraindítása vagy a Nagykönyvtár és a természetrajzi gyűjtemény állományának jelentős gyarapítása.

A reformkori politizáló értelmiség színe-javát (pl. Kossuth Lajos, Szemere Bertalan, Palóczy László, Teleki László, Fáy András) kinevelő kollégium a szabadságharc bukását követően megint igen súlyos helyzetbe került. A neoabszolutizmus korában, az Entwurf központsítót, németesítőt, katolizáló tendenciáival szemben újabb nagy lépésekre volt szükség a végleges elszürkülést megakadályozandó. Ezekre a kihívásokra ezúttal az önálló pataki tanítóképzés megteremtése és Árvay József, továbbá az országosan elismert filozófus–irodalomtörténész Erdélyi János munkássága volt a válasz. De ekkorra tehető a dualizmus korában aranykorát élő, utóbb Finkey Ferenc – Ballagi Géza – Buza László nevével fémjelzett, országszerte magasán jegyzett jogi akadémia újraindítása és reorganizációja is. Az 1850-es évek végének fontos fejleményeként indult meg a *Sárospataki Füzetek* című folyóirat. Bár a lap önnön jogán is korszakos jelentőségű, hiszen fél évszázadig szolgálta kitűnő színvonalon a zempléni tudomány és közművelődés ügyét, de első számának megjelenése tágabb értelemben is jelentős korszakhatár. A dualizmus éveiben ugyanis a kiemelkedő tanáregyeniségek (az említettekén túl pl. Horváth Cyrill, Orbán József, Szinnyei Gerzson, Zsoldos Benő) áldozatos munkájának dacára Patak valójában háttérbe szorult az egyre gyorsabban fejlődő, gazdasági és társadalmi értelemben is markáns szintváltáson áteső, s regionális vezető szerepre törő Miskolccal szemben. Ebben a helyzetben a pataki szellemiség országos pozícióinak fenntartásában kiemelkedő szerepe volt a helyi és regionális sajtónak. A *Sárospataki Füzetek*, a *Sárospataki Ifjúsági Közlöny*, a *Sárospataki Lapok*, a *Sárospataki Református Lapok* vagy az *Adalékok Zemplénnvármegye Történetéhez* olyan pezsgő szellemi élet fórumait biztosították, amelyet Sárospataknál sokkal nagyobb és polgárosultabb iskolavárosok is megirigyelhettek volna.

Trianonról ugyanaz mondható el, mint ami a szatmári béke kapcsán is igaz volt. A nemzeti tragédiát, az első világháború elvesztését, s a békediktátumok okozta súlyos – mérhető és lelkiekben megmutató, felbecsülhetetlen – károkat Zemplén esetében betetőzte a földrajzi fekvés. Patak csaknem a szélére került annak az országhatárnak, amely egyébként is kettészelte a kollégium befolyási övezetének legfontosabb megyéit. A térség periférikus helyzete éppen úgy fokozódott, mint a vidéki lakosság szegénysége, kiszolgáltatottsága. Ebből a helyzetből a pataki kollégium immár sokadszor olyan innovációk segítségével talált egérutat, mint például a Klebelsberg Kunó szívényének számító Angol Internátus megszervezése, a Harsányi István által a falusi gyermekek körében kifejtett tehetségmentés – tehetséggondozás, vagy a szintén országosan is modellértékűnek tartott Újszászy Kálmán-féle falukutató mozgalom. Az utóbbi két kezdeményezéssel a kollégium egyértelműen a szegény vidékiek felé fordult, felvállalva a térség sokrétű, hagyományos szociális problémáinak kulturális eszközökkel való kezelését.

Sárospatak kulturális pozíciójára az eddig ismert utolsó nagy veszélyt az államosítás és az államszocialista korszak hozta. Ezen a ponton Sárospatak szellemi bázisa heterogénné vált, s egy sajátos több lábón állás időszaka következett el. Miközben a pataki kollégium csak csonka maradványaiban, az 1951-ig működő teológián és a tudományos gyűjteményekben élhetett tovább, az ideológiailag is újjászervezett tanítóképző főiskola (valamint az iskolakultúra hagyományaihoz csak lazábban kötődő Rákóczi Múzeum) kínált újabb lehetőségeket a helyben nevelkedő kiváló szakemberek Patakon maradására. A református kollégium részéről a már említett Harsányi István és Újszászy Kálmán mellett mindenekelőtt a teológus Koncz Sándor, valamint Szentimrei Mihály és Takács Béla egyháztörténészek szereztek a pataki szellemiség megtartásában elévülhetetlen érdemeket. A Múzeumban főként Dankó Imre és Balassa Iván ért el meghatározó eredményeket, míg a főiskola Kódoböcz József neveléstörténész és az irodalomtörténész–helytörténész Kováts Dániel, valamint a '80-as években megalakult Magyar Comenius Társaság révén emelkedett messze az országos átlag fölé.

Mielőtt a jelenséget, a szellemi egérutak rendre sikeres megtalálásának rejtélyét magyarán próbáljuk, nem hallgathatjuk el a közeljövőre vonatkozó kételyünket–kérdésünket. Világosan körvonalazódik ugyanis a pataki iskolakultúrára leselkedő újabb, végzetesnek tűnő veszély. Rémisztő demográfiai tendenciák felerősödésének korát éljük – s kiváltképp ebben a régióban ugyancsak reális a veszély, hogy egyszerűen elfogynak a magasabb tudományokban pallérozható fiatalok. Az előregezés, az átlagosnál valamivel tehetősebbek elvándorlása és az itt maradók drámai nagyságú társadalmi–kulturális hátrányai lassan időszerűvé tennének egy újabb, országos léptékben is értékelhető innovációt – hogy ezúttal is egérútra, ne pedig zsákutcára találjon a térség.

Semmiképpen nem kívánunk matematikai törvényszerűséget mesterségesen ráerőltetni a múltra, de látható: időről időre, általában száz évenként kétszer óriási kihívás elé került a pataki (iskola)kultúra, és e nehéz helyzetekből rendre valami egészen jelentős vívmány segítségével sikerült megmenekülnie. Írásunk elején jeleztük, tudjuk, hogy a rejtély egy-egy egyszerű válasszal nyilván feloldhatatlan. S egy ilyen erős hitű, református gyökereivel mélyre hatoló közegben magától értetődő a rejtély spirituális magyarázata.

Ennek tiszteletben tartásával a magunk részéről egyetlen jelenségre hívjuk fel a figyelmet. Úgy alakult ugyanis, hogy a nagy, megszűnéssel fenyegető kataklizmák és az azokra adott maradandó válaszok között általában nem telt el két emberöltőnyi idő. S ez

11. évszázad a Zempléni Múzsza

megfelelően segítette a nemzedékek közötti közös nevező, a pataki identitás folytonos fennmaradását. Alig-alig nőtt fel olyan korosztály, amelynek legalább apái vagy nagypapái ne lettek volna tevékeny részesei vagy közvetlen megélői, haszonélvezői az addigi utolsó nagy korszaknak. S ennek a társadalom-lélektani értéke aligha túlbecsülhető. Egy jobbra súlyos hátrányokkal küzdő térség szellemi központjában az értelmiségiek nemzedékről nemzedékre átörökítik a megmaradásnak, a viszontagságokkal való sikeres megküzdésnek a hagyományokat tisztelő, de az újtól, az innovációtól sem megrettenő kulturális stratégiáját. Mindez önbizalmat, a jövőbe vetett hitet, s nem utolsósorban az összetartozásnak a kívülállót csodálatba ejtően erős érzését hívja életre. Olyannyira, hogy ezeket végiggondolva nem is vagyunk biztosak abban, hogy a szellemi egérutak kifejezés használatánál indokolt a többes szám alkalmazása. A diák-hagyományok, pataki nóták és anekdoták vagy az öregdiákok és a Sárospatakról elszármazottak alma mater-ükhöz való ragaszkodásának ismeretében könnyen lehet, hogy Zemplénben olyan szellemi kontinuitás nyomaira lelhetünk, amely leginkább az *egyetlen*, hol szélesebb és büszkén vállalható, hol pedig a kortársakat talán még kétségbe ejtően is keskeny, a megmenekülést épp csak szavatoló szellemi egérút metaforájával írható le.

(Elhangzott a „Zempléni Múzsza szellemiségének történeti alapjai” című, a folyóirat alapításának tizedik évfordulója alkalmából rendezett szakmai konferencián, 2010. szeptember 24-én Sárospatakon, a Múzsák Templomában.)

Irodalom

Előadásunkban nem törekszünk tudományos igényű áttekintésre, az ünnepi évforduló alkalmából egy izgalmas jelenség felvázolására és rövid értelmezésére vállalkozunk. Ennek megfelelően tételes irodalomjegyzék helyett pusztán a tízéves Zempléni Múzsában a témánkhoz kapcsolódó közlemények válogatását adjuk közre.

A kérdésről átfogóan:

Barcza József: A pataki szellem = 2006. 4. szám

Földy Krisztina Lilla: Felső-magyarországi tradíció. A sárospataki tanítóképző épülete mesélni kezd = 2004. 4. szám

Karasszon Dénes: Sárospatak jelentősége Európa művelődéstörténetében = 2004. 1. szám

Takács Béla: A magyarországi reformáció iskolaügye = 2004. 3. szám

A 17. század közepéről:

Szentirmai László: Comeniusi gondolatok a drámapedagógiáról = 2004. 1. szám

A 18–19. század fordulójáról:

Kiss Jenő: Kazinczy, az Akadémia és a magyar nyelv ügye = 2009. 2. szám

Kováts Dániel: Kazinczy Ferenc, az ember és az alkotó = 2009. 4. szám

Martinák János: Csokonai és Sárospatak = 2005. 2. szám

Ugrai János: A debreceni és a sárospataki kollégium gazdálkodása és működése a 19. század elején = 2005. 4. szám

Sipos István: A polihisztor Nyíry István emlékezete = 2001. 3. szám

Völgyesi Orsolya: *Kazinczy és Zemplén vármegye nemesi társadalma az 1820-as évek közepén* = 2009. 3. szám

A 19. század második feléről:

Baráth Béla Levente: *Vizuális nevelés Sárospatakon 1797–1902 között* = 2005. 3. szám

Bolvári-Takács Gábor: *Ballagi Géza és a pataki jogakadémia* = 2007. 3. szám

Dienes Dénes: *A Sárospataki Füzetek története (1857–1905)* = 2007. 2. szám

A 20. század közepéről:

Horváth Krisztina: *Koncz Sándor egyházi pere. Bevezető tanulmány és dokumentumok* = 2006. 2. szám

Orosz István: *A debreceni és a sárospataki falukutatás* = 2004. 2. szám

Takács Ádám: *Újszászy Kálmán és a filozófia* = 2003. 1. szám

Újszászy Kálmán: *Két nap a Hegyközben* = 2002. 4. szám

Stark István